

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

تذکره کاتبان و خوشنویسان قمی تا پایان دوره صفویه

فاطمه حسین جمال

کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

Fatemeh_hjamel@yahoo.com

سوسن بیات (نویسنده مسئول)

عضو هیأت علمی دانشگاه شهاب دانش، قم، ایران

Bayat@shdu.ac.ir

چکیده

هنر خوشنویسی، به عنوان یکی از والاترین تجلیات فرهنگ اسلامی و ایرانی، از آغاز تمدن اسلامی تاکنون جایگاهی ممتاز در حیات علمی، فرهنگی و هنری ایران داشته است. در این میان، شهر قم به عنوان یکی از مراکز مهم علمی و مذهبی تشیع، از دوره‌های اولیه اسلامی تاکنون همواره نقشی فعال در گسترش هنر کتابت و خوشنویسی ایفا کرده است. این پژوهش با هدف بررسی تذکره کاتبان و خوشنویسان قمی تا پایان دوره صفویه، با بهره‌گیری از اسناد موجود در فهرست نسخه‌های خطی ایران (فنخا) و سایر منابع تاریخی، به شناسایی حدود ۵۰ کاتب و خوشنویس اصالتاً قمی پرداخته که در بازه قرون ۷ تا ۱۲ هجری قمری فعال بوده‌اند. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی صورت گرفته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که قم، با توجه به بسترهای علمی، مذهبی و فرهنگی خود، بستر مناسبی برای رشد خوشنویسی به‌ویژه در دوره‌های تیموری و صفوی فراهم کرده است. تنوع آثار ثبت شده - از کتب مذهبی تا علمی و ادبی - و نیز کتیبه‌نگاری‌های مذهبی، گویای عمق و گستردگی فعالیت کاتبان قمی است. این پژوهش می‌تواند پایه‌ای برای مطالعات جامع‌تر در خصوص سهم قم در تاریخ خوشنویسی ایران باشد.

واژگان کلیدی:

تذکره، تاریخ خوشنویسی، کاتبان، خوشنویسان قم.

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

مقدمه

هنر خوشنویسی در اسلام و به خصوص ایران، با توجه به اهمیت نگارش قرآن، ثبت روایات و احادیث و توجه بزرگان دینی به ضرورت حسن خط و در ادامه نیازهای اداری و اجتماعی، در مقایسه با هنرهای دیگر همواره از جایگاه والاتری برخوردار بوده است. از این رو، در متون تاریخی اسلامی اخبار قابل توجهی از هنر خوشنویسی، زندگی خوشنویسان و جنبه‌های مختلف آن ثبت شده است. این امر از عصر ایلخانان و سپس دوره تیموریان و رونق هم‌زمان هنر و تاریخ‌نگاری ایرانی رواج بیشتری یافت و با انتقال این میراث به دوره صفوی، به شکوفایی بیشتری دست یافت. تا پیش از دوره صفوی، اخبار هنرمندان رشته‌های مختلف هنری در متون تاریخی مانند تاریخ‌نگاری‌های سیاسی، رساله‌های هنری و تذکره‌ها روایت شده‌اند.

شهر قم به عنوان یکی از قطب‌های علمی و فرهنگی جهان تشیع در دوره اسلامی، همواره پیوندی پایدار با کتاب، کتاب‌نگاری و کتاب‌خوانی داشته است. کثرت و فراوانی نسخ خطی نگارش شده در قم که بر اساس کتاب فهرست نسخه‌های خطی ایران قریب ۲۲۲ اثر نسخه خطی نگارش شده در شهر قم و قریب صدها کاتب و نویسنده نسخ خطی با اصالت قمی را گزارش می‌نماید (فنا، ج ۴۵ و ۴۳)؛ از گذشته‌های دور تا به امروز جایگاه علمی قم در دوران اسلامی را به خوبی نمودار می‌سازد همچنین تعدد علما و فضلاء دینی، طلاب دروس اسلامی و مدارس اسلامی در قم خصوصاً در دوره صفوی این کثرت و فراوانی در اقبال و توجه به کتابت و خوشنویسی را در قم توجیه می‌نماید.

آنچه مسلم است کاتبان و خوشنویسان بسیاری در این شهر به کتابت مشغول بوده‌اند اما سهم این کاتبان و خوشنویسان در پژوهش‌های علمی بسیار اندک بوده و جز در تعدادی انگشت‌شمار که بعضاً اساتید خط و خوشنویسی بوده‌اند، نامی از آنان ثبت و ضبط نگردیده است لذا جستجو در اسناد تاریخی با هدف تهیه فهرستی جامع از این افراد بر اساس دوره‌های تاریخی متفاوت، آثار برجای مانده از آنها و... می‌تواند سرآغاز بررسی‌های بیشتر و شناخت کامل‌تر ایشان گردد.

پیشینه پژوهش

تحقیقات مربوط به خوشنویسی و خط در ایران با توجه به تاریخچه درخشان و سهم بسزای ایران در تحولات خوشنویسی جهان اسلام، سابقه غنی داشته و بررسی‌ها بر روی نحوه شکل‌گیری، تحولات، اساتید، جنبه‌های فنی و هنری و حتی جنبه‌های روحانی و قدسی خط توسط پژوهشگران بسیاری انجام پذیرفته است اما آنچه پژوهشگران از خط و خوشنویسی در قم، خصوصاً تذکره و یا فهرست جامعی از افراد در این حوزه را مورد بررسی و تحقیق قرار داده باشد یافت نمی‌شود. جز در چند مورد که برخی اساتید شاخص خوشنویسی که اصالت قمی داشته‌اند نظیر آقاابراهیم قمی که قاضی‌زاده و همکاران به مقایسه ساختاری خط نسخ وی - به عنوان خط نسخ ایرانی - و خط نسخ عثمانی در قالب مقاله‌ای پژوهشی پرداخته‌اند (قاضی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱). همچنین بررسی جنبه‌های فنی و هنری خط ایشان در قرآنی منتسب به وی (کسائی، ۱۳۸۸) و حتی بررسی و مقایسه تکنیک‌های تذهیب در اثر قرآنی از وی (آژند و قنبری، ۱۳۹۷).

روش پژوهش

این پژوهش، از نوع پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی و بهره‌مندی از تحلیل تاریخ‌نگارانه است. روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش، به صورت کتابخانه‌ای است. با توجه به ماهیت توصیفی این مقاله، با مطالعه کتابخانه‌ای و گردآوری اطلاعات در گام نخست، محدوده پژوهش به کاتبان و خوشنویسانی محدود شد که اصالت قمی داشته و در پسوند نام "قمی"

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

اطلاق شده‌اند چه در قم و یا خارج از قم به کتابت مشغول بوده باشند. این بررسی هم کاتبان که صرفاً به کتابت اشغال داشته‌اند و هم خوشنویسان که در یک یا چند خط تبحر داشته و بعضاً اساتید خطاطی و خط بوده‌اند را شامل می‌شود. دامنه زمانی پژوهش در آغاز با توجه به اولین سند از کاتبی قمی که مشخصات وی در نسخه خطی به ثبت رسیده است قرن ۷ هـ.ق. و پایان آن قرن ۱۲ هـ.ق. همزمان با پایان صفویان در نظر گرفته شده است. توجه به کثرت کاتبان در دوره قاجار، بررسی و تهیه فهرستی از آنان به پژوهش دیگری نیازمند خواهد بود.

مبانی نظری

آنچه احمد سهیلی خوانساری در مقدمه کتاب گلستان هنر آورده است به خوبی می‌تواند سیمای تحولات خوشنویسی در ایران را از ابتدای قرن ۶ هـ.ق. تا پایان قاجار به نمایش گذارد؛ این تحولات و ابداعات خوشنویسی در طول قرون مختلف سبب تحولات در جریان خوشنویسی قم نیز بوده‌اند لذا بیان آن خالی از لطف نیست.

قرون پنجم و ششم هجری قمری به عنوان یکی از درخشان‌ترین ادوار هنری ایران شناخته می‌شود. در این دوران، همگام با پیشرفت سایر هنرهای تجسمی، هنر خوشنویسی نیز در تمامی شهرهای ایران رونق و ارتقای چشمگیری یافت. اهمیت این هنر تا بدانجا بود که سلاطین غزنوی و سلجوقی، هنرمندان خوشنویس را با احترام و تکریم بسیار می‌نگریستند. عصر غزنوی و سلجوقی بستری برای شکوفایی خط بود. سلطان ابراهیم بن مسعود غزنوی (۴۹۲-۴۵۱ هـ.ق.) که خود به نیکویی خط مشهور بود، نمونه‌ای از این توجه سلاطین به هنر خوشنویسی است. نقل است که وی هر ساله قرآنی کتابت کرده و به مکه مکرمه ارسال می‌نمود، اگرچه تاکنون اثری از این قرآن‌ها به دست نیامده است. در این دوره، اساتید برجسته‌ای همچون ابوالبرکات رازی، ابونصر محمد بن علی بزاز و ابوبکر غزنوی ظهور کردند که نقش مهمی در ارتقای سطح کیفی خط ایفا نمودند.

در قرن هفتم هجری قمری، ظهور چهره درخشان یاقوت مستعصمی، خطوط نسخ و ثلث را به اوج کمال رساند. در این عصر، خوشنویسان دیگری نیز به کتابت این دو خط به شیوه‌ای نیکو می‌پرداختند؛ افرادی چون احمد بن ابی نصر عتیق و سعد بن محمد سهلویه یزدی، اما هیچ‌یک از آنان به شهرت و اعتبار یاقوت دست نیافتند. شاگردان برجسته یاقوت، از جمله محمد بن مسعود ابهری، سلیمان بن احمد سلمی و نجم تارابی، که قاضی میراحمد نیز در آثار خود از آنان یاد کرده است، مکتب خوشنویسی یاقوت را در قرن هشتم هجری قمری همچنان فعال نگاه داشته و شاگردان بسیاری را تربیت نمودند. از خوشنویسان مشهور این دوره می‌توان به شمس‌الدین بن فخرالدین حافظ، فقیه علی بن محمد بن زید علوی و احمد بن المحسنی اشاره کرد. همچنین، شخص سلطان احمد جلایر (۸۱۳-۷۸۴ هـ.ق.) در نگارش هفت نوع خط مهارت داشته است.

خط تعلیق که پیش از این دوره نیز وجود داشت اما کاربرد محدودی در کتابت داشت، تا دوران امیر تیمور گورکانی سبکی ابتدایی و خاص را دارا بود. در این دوره، خواجه تاج سلمانی با ذوق و هنر خود، این خط را به زیبایی آراست و شیوه‌ای دلنشین به آن بخشید. شیوه ابداعی خواجه تاج سلمانی همچنان به عنوان شیوه‌ای اصیل و متداول در خوشنویسی تعلیق شناخته می‌شود.

در قرن هشتم هجری قمری، از ترکیب خطوط نسخ و تعلیق، خطی نوظهور به نام "نسخ تعلیق" پا به عرصه وجود نهاد. اگرچه برخی منابع، میرعلی بن حسن تبریزی را واضع اصلی این خط می‌دانند و سلطانی مشهومی نیز در اثر خود "صراط السطور" او را بدین عنوان یاد کرده است، اما مدارکی نیز وجود دارد که این نظریه را به چالش می‌کشد. با صرف نظر از جزئیات این اختلاف نظر، می‌توان گفت که خط نستعلیق به تدریج و در ابتدا به صورتی نه چندان زیبا شکل

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

گرفت. میرعلی تبریزی با نبوغ هنری خود، به این خط صورتی زیبا و موزون بخشید و همچون ابن مقلة در خط نسخ و تاج سلمانی در خط تعلیق، قواعد و اصولی برای آن وضع نمود.

شاگردان میرعلی، از جمله عبیدالله (پسرش)، اظهر و میرزا جعفر، و همچنین علاقه‌مندان به خط نستعلیق در نیمه اول قرن نهم هجری قمری، تلاش فراوانی در جهت رواج و گسترش این خط نوظهور از خود نشان دادند. در مدت کوتاهی، خط نستعلیق جایگاه ویژه‌ای در میان خاص و عام یافت و به تدریج به خط رایج برای کتابت آثار مختلف تبدیل شد. شاهزادگان تیموری، به ویژه شاهرخ میرزا، با وجود تبحر در خطوط نسخ و ثلث، نقش بسزایی در ترویج خط نستعلیق ایفا نمودند. ابراهیم میرزا در عراق و فارس و بایسنقر میرزا در خراسان، همواره اساتید خط نستعلیق را مورد تشویق و حمایت قرار می‌دادند. با وجود اینکه خط نستعلیق در مراحل ابتدایی تکامل خود قرار داشت، اساتید نامداری در این قرن ظهور کردند که نام برخی از آنان در منابع تاریخی ذکر شده است.

در قرن دهم هجری قمری، خط نستعلیق به اوج توجه و استقبال رسید و اساتید نامداری در این عرصه ظهور کردند. از جمله این اساتید می‌توان به میر محمدباقر بن میرعلی، سلطان علی قاینی و شاه قاسم. در همین دوره، اساتید برجسته‌ای نیز در خطوط نسخ و ثلث فعالیت داشتند، همچون پیر محمد ثانی و میرم سنجری.

در قرن یازدهم هجری قمری، شاگردان برجسته میرعماد، از جمله بابا شاه، علیرضا عباسی، محمدحسین تبریزی و محمدعلی قمی، خط نستعلیق را به بالاترین درجات کمال رساندند. در این دوره، سایر خطوط نیز همچنان مورد توجه قرار داشتند. در اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم، ظهور هنرمندانی چون آقا محمدابراهیم قمی، عبدالله یزدی، محمد انصاری، محمدرضا امامی و میرزا احمد نیریزی، تحولی خاص در خط نسخ ایجاد کرد و شیوه‌ای نوظهور در این خط پدید آمد که مورد استقبال اساتید قرار گرفت و تا به امروز نیز رواج دارد.

همانگونه که در قرون پیشین برای تسریع در نگارش، خط شکسته از سایر خطوط مشتق شده بود (مانند شکسته نسخ و شکسته تعلیق پیش از ابداع خط نسخ تعلیق)، در قرن یازدهم نیز به دلیل دشواری نگارش سریع با خط نستعلیق در مکاتبات، خط شکسته نستعلیق پدید آمد. این خط در اوایل قرن یازدهم به تدریج در کتابت و تحریر جای خود را باز کرد و در نیمه دوم این قرن، محمدشفیع حسینی مشهور به شفیعاً و مرتضی قلی سلطان شاملو حاکم هرات، قواعد و ترکیبات منسجمی به آن بخشیدند. میرزا حسن کرمانی و زین‌العابدین در دوره شاه سلطان حسین (۱۱۳۳-۱۱۰۵ هـ.ق.) بر رونق و جلوه آن افزودند و در نهایت، درویش عبدالمجید طالقانی (۱۱۸۴ هـ.ق.) آن را به کمال رساند. چنانکه آقا هاشم خط نسخ را به اوج رساند، درویش عبدالمجید نیز خط شکسته را به چنان درجه‌ای از زیبایی و استحکام نگاشت که پس از او، تا ظهور سید گلستانه (مدفون در حرم حضرت معصومه(س)) در اوایل قرن چهاردهم، کسی یارای برابری با او را نداشت. شاگردان درویش و آقا هاشم در اوایل قرن سیزدهم، بازار خط را چنان رونقی بخشیدند که تاریخ خوشنویسی کمتر دورانی را به این شکوه و عظمت به یاد دارد. فتحعلیشاه، عباس میرزا و محمد میرزا نیز از جمله شاهزادگان قاجاری بودند که خط نستعلیق را به خوبی می‌نوشتند و بسیاری از شاهزادگان این دوره به هنر خوشنویسی افتخار می‌کردند.

قرون پنجم تا دوازدهم هجری قمری، دورانی سرشار از تحولات بنیادین و دستاوردهای چشمگیر در هنر خوشنویسی ایرانی بوده است. ظهور اساتید بی‌بدیل، ابداع خطوط نوین و تکامل سبک‌های موجود، این دوره را به یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین ادوار تاریخ خوشنویسی اسلامی تبدیل کرده است. میراث گرانبه‌ای خوشنویسان این دوران، همچنان الهام‌بخش هنرمندان و پژوهشگران این عرصه بوده و جایگاه والای هنر ایرانی را در جهان به نمایش می‌گذارد (سهیلی خوانساری، ۱۳۵۱: ۱۹-۱۶).

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

سیمای تاریخی و فرهنگی شهر قم

پیش از آنکه به شرح آنچه از تاریخ خوشنویسان و خوشنویسی در قم ثبت شده است پرداخته شود لازم است سیمای تاریخی و فرهنگی این شهر در فاصله حدود ۶ قرن جهت آشکار شدن جایگاه تاریخی و فرهنگی بررسی و نمودار گردد. شهر قم در قرون پنجم و ششم هجری قمری، از اهمیت بسزایی برخوردار بود. اما حمله مغول آسیب زیادی به آن وارد کرد، سلجوقیانی که ۱۵۰ سال با اقتدار حکومت کردند و از رفاه زیادی برخوردار بودند کم کم دچار انحطاط شدند. خوارزمشاهیان روی کار آمدند اما حرکت رو به غرب جنگجویان مغول، فتح شاهنشاهی آنها را به دنبال داشت. زیر حملات مغول بسیاری از شهرها چنان ویران شد که حتی محل اصلی آنها نامعلوم ماند. ممالک و ایالاتی که فوراً تسلیم شدند و خراج پرداختند، جان سالم به در بردند (ویلبر، ۱۳۶۵: ۴ و ۳). در این میان قم که شهری بسیار بزرگ در دوره سلجوقی بود و در دو جای شهر نماز جمعه برپا می‌شد، مورد حمله و ویرانی قرار گرفت قم در سال ۶۲۱ هـ.ق. به دست سپاهیان مغول ویران شد و تا میانه قرن نهم آثار ویرانی در شهر باقی ماند. بعد از آن قم در تصرف امرای ایلخانی درآمد (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱، ج ۲: ۲۴۱ و ۱۴۵).

حکومت جدید قم در دوره ایلخانی شاهد حضور سرداران و حاکمان مغول زیادی بود، تا زمان ارغون خان کوشش ایلخانان، در ولایات مختلف تحکیم پایه‌های سلطنت و براندازی مدعیان حکومت بود، به همین دلیل فرصت برای آباد کردن خرابی‌های مغولان، زیاد نبود. ساخت و ساز زمانی آغاز شد که حکومت به آرامش رسید. مردم نیز حکومت را منصوب به مغولان غاصب نمی‌دانستند بلکه آنان را ایلخانان پرورش یافته در فرهنگ ایران می‌شناختند که بر ایران حکومت می‌کنند (مدد، ۸۰: ۱۵). بعد از ایلخانان قم تا مدت‌ها به دست حاکمان محلی اداره شد.

حکومت ایلخانی نیز توجه زیادی به اسلام نشان داد و شاهان شیعه آن به مراکز مذهبی بسیار توجه کردند و به عمران و آبادانی پرداختند. در زمان حکومت ایلخانان قم مورد توجه بود، از طرفی وقف و موقوفات نیز در دوره ایلخانی رواج داشت. موقوفات از قرن ۴ هـ.ق. و با روی کار آمدن حکومت آل بویه، رونق بیشتری پیدا کرده بود و جایگاه خود را تا دوره مغول حفظ کرد و در گسترش فرهنگ شیعی نقش بسزایی داشت. اما از حمله مغول تا تأسیس حکومت ایلخانی مانند هر نهاد دیگری آسیب‌های فراوان دید (ایزدی و دیگر، ۱۳۹۱: ۱۵۱)؛ اما مجدداً احیا شد و به آن توجه شد. در دوره ایلخانی، قم کانون توجه حکومت و شیعیان بود. لذا مانند هر جای دیگر توجه ویژه‌ای به ساخت و تعمیر بناهای مذهبی مانند مساجد و حتی مدارس شیعی در آن شد. توجه خاص به شهرهای مذهبی و کانون‌های تشیع و عمران و آبادانی در آنها موجب شد تا شیعیان در اطراف این امکان گرد هم بیایند و آن را کانونی برای فعالیت‌های خود کنند (همان: صص ۱۷۰-۱۶۷). هنگامی که ارغون خان بر تخت سلطنت نشست، غازان خان را حاکم خراسان و مازندران و ری و قم نمود. علاوه بر موقعیت استراتژیک قم و اهمیت آن برای حکومت ایلخانی، برخی از حکام مغول که مسلمان شده بودند نیز توجه خاصی به قم داشتند. دوران حکومت غازان خان بر قم کوتاه بود اما همین مدت زمان کوتاه دوران تجدید حیات قم بود. به جرات می‌توان گفت که قم در زمان غازان خان رونق گرفت. غازان خان بعد از آن که به اسلام گروید و بر تخت سلطنت نشست به شدت طرفدار شیعه بود (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۸). از قرن هفتم و هشتم قم به‌طور رسمی دارالامان بود و در حرم حضرت معصومه (س) بست‌نشینی معمول گردید (عباسی فردوئی، ۱۳۸۴: ۱۱۶). به همین دلیل افراد زیادی به این شهر کوچ کردند و در آن آرامش یافتند. افراد عادی، افراد مهم، عالمان و منصوبان به حکومت بارها به نیت بست وارد قم شدند و مخارج آنها توسط موقوفات تامین می‌شد.

با آغاز دوره صفویه بعد از پشت سر گذاشتن ویرانی‌های ناشی از حملات اقوام و نیز سیل در دوران گذشته، که موجب تخریب بناها و آسیب دیدن شهر شده بود، شهر قم یک روند تکاملی رو به رشد را در پیش گرفته بود و آثار فاخر و ساختمان‌های ارزشمند زیادی در آن وجود داشت. شهر مجدداً وسعت زیادی پیدا کرده بود اما آثار نیمه‌ویران برج و

دومین همایش ملی خوشنویسی دوسالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

باروهای گذشته در سمت شرق شهر همچنان خودنمایی می کرد (شاردن، ۵۲۲) و یادآور زمانی بود که به لحاظ وسعت و شکوه با قسطنطنیه برابری می کرد (همان، ۵۳۳).

قیم در دوره صفوی علاوه بر اینکه پایگاه مهم برای تشیع محسوب می گشت، در مسیر تردد خانواده سلطنتی از دارالسلطنه اصفهان به دارالسلطنه قزوین و دارالسلطنه اردبیل (قمی، قاضی احمد، ۱۳۸۳: ۹۰۱ و ۱۰۱۹) قرار داشت. همچنین با توجه به اقلیم گرم خود مکان مناسبی جهت قشلاق پادشاهان صفویه بود. علاوه بر آن مسیر رسیدن علما و بزرگان از کوفه به ری (خواندمیر، ۱۳۱۷: ۱۷۰) از قم می گذشت و از آنجایی که شاهان صفوی، مروج مذهب شیعه بودند، با قرار دادن امکانات در اختیار علمای شیعه به همکاری با آنها پرداختند و به همین دلیل مدارس دینی زیادی در قم ساخته شد و این شرایط مناسب موجب حضور بسیاری از بزرگان شیعه در آن گشت و حتی به طور رسمی شهر قم مدفن شیعیان شمرده شد و تا آنجا پیش رفت که در ایامی برای «به مهمات مملکت در قم اقدام داشتند» و قم در دوره صفویه «خطه فاخره و بلده طيبة» نامیده می شد (قمی، قاضی احمد، ۱۳۸۳: ۱۱۹).

کاتبان و خوشنویسان قم

الف. خوشنویسان قم در عهد خوارزمشاهیان (۶۲۸-۴۹۰ هـ.ق.)

از اولین خوشنویسان و کاتبان قمی که سندی با کتابت وی به ثبت رسیده است می توان حسین بن علی بن ابی الفضل قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) از خوشنویسان دوره خوارزمشاهیان نام برد. از جمله آثار به جای مانده از وی می توان از نسخه سامی فی در ذی الحجه ۶۲۰ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۱۳۰۵۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی) را برشمرد.

ب. خوشنویسان قم در عهد ایلخانان (۷۵۶-۶۵۱ هـ.ق.)

از خوشنویسان قم در دوره ایلخانان، محمد بن علی بن فادشاه حسینی رضوی قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) را می توان نام برد که در این دوره به کتابت کتب و ادعیه اسلامی می پرداخته است که از جمله آثار به جای مانده از وی می توان از نسخه شرح نهج البلاغه در تاریخ ۵ ذی الحجه ۷۰۸ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۹۴۳۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه ملی ایران) نام برد. از دیگر هم عصران وی که به کتابت کتب مذهبی مشغول بوده اند محمد بن محمد بن مهدی بن مخلص قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) است که از جمله آثار به جای مانده از وی می توان از نسخه قواعد الاحکام فی معرفه (مسائل) الحلال و الحرام در تاریخ پنجشنبه هفتم ماه رمضان ۷۱۸ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۴۲۷۳ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مرعشی) نام برد (تصویر ۱).

تصویر ۱: صفحه پایان نسخه قواعد الاحکام به کتابت محمد بن محمد بن مهدی بن مخلص قمی - نسخه ۴۲۷۳ - فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی قم

دومین همایش ملی خوشنویسی دوسالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

ج. خوشنویسان قم در عهد تیموریان (۹۱۲ - ۷۷۱ هـ.ق.)

عبدالحمید بن عبدالوهاب فتاح قمی که کتابت قرآنی با شکل هشت ضلعی معروف به قرآن نصیر قمی - کوچکترین قرآن هشت ضلعی جهان - توسط وی صورت گرفته (به تاریخ ۲۵ رمضان ۷۸۴ هـ.ق. مرکز نگهدارنده: کتابخانه ملی ایران) از اولین خوشنویسان این دوره بوده است که نسخه‌ای از وی موجود است. فضل الله بن محمد بن علی قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص)، از خوشنویسان قمی بوده که نسخه خطی قواعد الاحکام فی معرفة (مسایل) الحلال و الحرام به تاریخ ۸۱۴ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۱۸۸۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مرعشی) از وی به یادگار مانده است (تصویر ۲).

تصویر ۲: آغاز کتاب قواعد الاحکام به خط فضل الله بن محمد بن علی قمی - نسخه ۱۸۸۱ - فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی قم

سلطان بن حسن بن سلطان حسینی علوی شجری قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) از خوشنویسان قمی در زمان شاهرخ تیموری بوده است که از جمله آثار به جای مانده از وی می توان از نسخه قواعد الاحکام فی معرفة (مسایل) الحلال و الحرام مورخ نیمه ربیع الثانی ۸۲۱ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۱۸۵۷ مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشگاه تهران) نام برد.

همچنین محمد حافظ قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) از دیگر کاتبان عصر تیموری است از آثار وی می توان نسخه اشجار و اثمار به تاریخ ۱۴ محرم ۸۲۷ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۲۷۷۷ مرکز نگهدارنده: کتابخانه نورعثمانیه)، از جمله کتب علمی آن دوره را نام برد.

ابراهیم بن محمد بن محمد بن عبدالله بن قمی مقدسی حنبلی انصاری (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) کاتب نسخه الحصین من کلام سید المرسلین در ۱۰ ربیع الثانی ۸۳۷ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۴ مرکز نگهدارنده: کتابخانه فاضل خوانساری) از دیگر خوشنویسان زمان شاهرخ تیموری است.

نسخه التنقیح الرابع فی شرح مختصر النافع به تاریخ ۱ ربیع الاول ۸۳۴ هـ.ق. شماره بازیابی نسخه: ۱۳۰۲ مرکز نگهدارنده: کتابخانه ملک) به کتابت سلطان بن حسن حسینی قمی نجفی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص)، از دیگر نسخه های خطی کتابت شده در تیموری توسط کاتبان و خوشنویسان قمی است. از دیگر آثار به جای مانده از وی می توان از نسخه

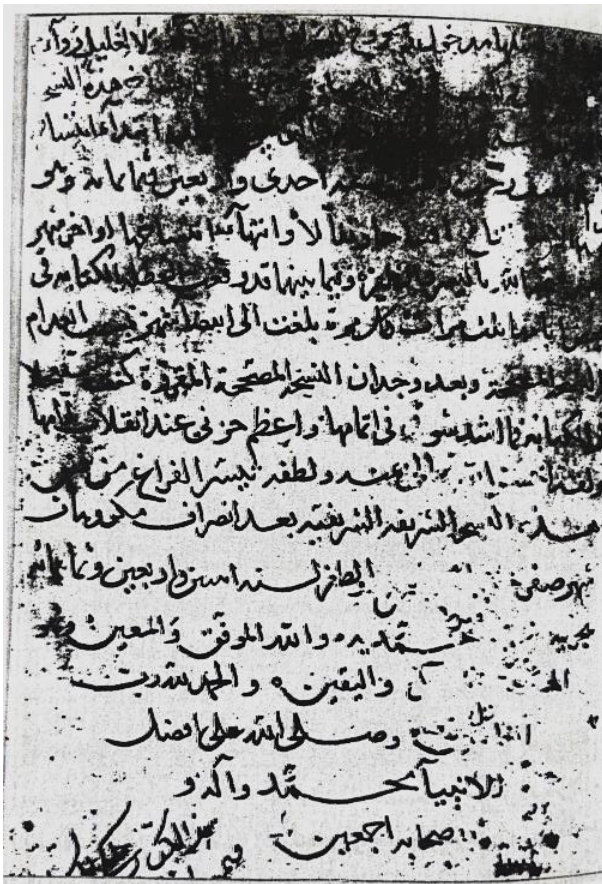
دومین همایش ملی خوشنویسی دوسالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

تحریر الاحکام الشرعیة علی مذهب الامامیه در تاریخ رجب ۸۳۳ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۲۲۷۷ مرکز نگهدارنده: کتابخانه آستان قدس رضوی) نام برد.

یکی از کاتبان این عصر که به کتابت دیوان اشعار می پرداخته است را می توان احمد بن حاجی بن ایران بن محمد بن ایران قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) نام برد که از وی می توان از دو نسخه دیوان شعر با عنوانین: دیوان حسن در ۱ ربیع الاول ۸۴۰ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۱۶۷۵۹ مرکز نگهدارنده: کتابخانه ملی ایران) و دیوان امیر خسرو دهلوی در ۱ ربیع الاول ۸۴۰ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۱۶۷۵۹ مرکز نگهدارنده: کتابخانه ملی ایران) را برشمرد. نسخه خطی مصباح فی شرح المفتاح در صفر ۸۴۲ هـ.ق. شماره بازیابی نسخه: ۱۴۷۰۶ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مرعشی) به کتابت علی بن محمد بن بهاء قمی واعظ (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص)، از دیگر آثار دوره تیموریان به خط کاتبان قمی است (تصویر ۳).

تصویر ۳: برگ پایانی المصباح فی شرح المفتاح - به کتابت علی بن محمد بن بهاء قمی واعظ - نسخه ۱۴۷۰۶ - فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی قم

از جمله کاتبان قمی در عصر تیموری که بیشترین کتابت در حوزه کتب هنری و ادبی را داشته است، بهاء الدین بن سعید تاج الدین حاجی حسن بن بهاء الدین بن حسن بن عبدالملک (علی) حافظ حکایت قمی خطیب (تاریخ دقیق تولد و وفات ۸۴۷ هـ.ق.) است که از جمله آثار به جای مانده از وی می توان نسخه های زیر را بر شمرد:

- نسخه های با موضوع ادبیات (شماره بازیابی نسخه: ۴/۳۲۱-ف مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشگاه تهران)
- ربیعیه و ریحیقه به تاریخ دوشنبه ۲۱ ربیع الاول ۸۴۸ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۳/۳۲۱-ف مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشگاه تهران)

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

- مجموعه اشعار فارسی به تاریخ ۸۴۸ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۶/۳۲۱-ف مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشگاه تهران)
  - مونس العشاق سهروردی برای دوشنبه ۲۱ ربیع الاول ۸۴۸ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۲/۳۲۱-ف مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشگاه تهران)
  - داستان دخمه انوشیروان در تاریخ ۸۴۸ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۷/۳۲۱-ف مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشگاه تهران)
  - دیوان ابن یمین فریومد به تاریخ دوشنبه ۱ رمضان ۸۴۷ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۸/۳۲۱-ف مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشگاه تهران)
  - انیس العشاق رامی در تاریخ شنبه ۱۵ ربیع الثانی ۸۴۸ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۱/۳۲۱-ف مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشگاه تهران)
- پس از شاهرخ در دوره فرمانروایی پسرش الغ بیگ میرزا و در ادامه سنت‌های هنری عهد شاهرخ تیموری، همچنان نام چند تن از خوشنویسان قمی در آثار و نسخ خطی این دوره قابل شناسایی است از جمله نورالدین پسر زین الدین حافظ قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که نسخه عمده به تاریخ ۲۸ رجب ۸۵۵ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۲۵۵ مرکز نگهدارنده: کتابخانه رودکی) از وی به یادگار مانده است.
- همچنین پس از الغ بیگ، از دوره سلطان ابوسعید پادشاه هنرمند و هنردوست تیموری، نسخه خطی از کتاب گلشن راز شبستری به تاریخ ۸۶۸ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: MIXT ۲/۱۰۷۷ مرکز نگهدارنده: کتابخانه ملی اتریش) به کتابت فخرالدین بن عبدالله قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) باقی مانده است.

د. خوشنویسان قم در عهد آق قویونلوها (۸۷۲-۹۲۱ هـ.ق.)

- پس از تیموریان نیز، نام چند تن از خوشنویسان نامی در کتابت نسخ خطی دوران آق قویونلوها ثبت گردیده است؛ برای مثال کاتب نسخه زیج الغ به تاریخ ۸۷۹ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۷۶۹۹ مرکز نگهدارنده: کتابخانه آستان قدس رضوی) که فردی با نام ابن حاجی محمد قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) بوده است.
- پس از وی می‌توان از فخرالدین اسعد قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) کاتب نسخه تذکره الاولیاء به تاریخ پنجشنبه ۱۴ ربیع الاول ۸۸۷ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۳۱۳۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه ایاصوفیا) نام برد.
- محمد قاسم بن عنایت الله قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) از دیگر خوشنویسان زمان آق قویونلوها بوده است که از جمله آثار به‌جای مانده از وی می‌توان از نسخه تهذیب الاحکام فی معرفة الحلال و الحرام به تاریخ ۸۹۳ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۲۰۴۵۹ مرکز نگهدارنده: کتابخانه آستان قدس رضوی) نام برد.
- بیشترین آثار خطی مربوط به دوره آق قویونلوها که توسط خوشنویسی قمی به کتابت در آمده است، آثار محمود بن جلال قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) در موضوع ادبیات و دیوان شاعران است که جز نسخه دیوان قاسم انوار به تاریخ ۸۹۳ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۳۱۴۰۴ مرکز نگهدارنده: کتابخانه ملی ایران) باقی آثار از جمله:
- نسخه اسکندرنامه به تاریخ ۶ شوال ۸۹۹ هـ.ق. (نسخه: ۶/۳۷۸۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه نور عثمانیه)
  - نسخه خسرو و شیرین به تاریخ ۶ شوال ۸۹۹ هـ.ق. (نسخه: ۲/۳۷۸۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه نور عثمانیه)
  - نسخه خمسة نظامی گنجوی به تاریخ ۶ شوال ۸۹۹ هـ.ق. (نسخه: ۳۷۸۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه نور عثمانیه)
  - نسخه اسکندرنامه به تاریخ ۶ شوال ۸۹۹ هـ.ق. (نسخه: ۵/۳۷۸۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه نور عثمانیه)
  - نسخه مخزن الاسرار به تاریخ ۶ شوال ۸۹۹ هـ.ق. (نسخه: ۱/۳۷۸۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه نور عثمانیه)

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

- نسخه هفت پیکر به تاریخ ۶ شوال ۸۹۹ هـ.ق. (نسخه: ۴/۳۷۸۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه نور عثمانیه)
  - نسخه لیلی و مجنون به تاریخ ۶ شوال ۸۹۹ هـ.ق. (نسخه: ۳/۳۷۸۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه نور عثمانیه)
- از دیگر کاتبان این دوره که از وی با عبارت "علیه الرحمه" نیز یاد می‌شود مولانا خواجه میرمحمد منشی قمی (تاریخ دقیق تولد نامشخص و تاریخ وفات ۹۰۷ یا ۹۲۰ هـ.ق.) از زمره برجسته‌ترین شاگردان خواجه عبدالحی بوده است. تبحر و ظرافت او در نگارش خط به حدی بود که از آن با عنوان "کمال نزاکت و حرکت" یاد شده است. شکسته تعلیق را در غایت پختگی و حرکت و رطوبت مینوشت (بیانی، ۱۳۵۸: ۲۶۲). وی در سال‌های ۹۰۲-۸۹۷ هـ.ق. به عنوان منشی رستم‌بیک آق‌قویونلو به خدمت اشتغال داشت. پس از سپری شدن این دوره، مولانا خواجه میر محمد منشی قمی در شهر قم عزلت گزید و به انزوا روی آورد (اصفهانی، ۱۳۶۹: ۲۲۷). از جمله آثار به‌جای‌مانده از وی نسخه خطی اثبات الواجب با موضوع کلام و اعتقادات به زبان برای تاریخ ۱ ربیع‌الاول ۹۱۳ هـ.ق. است (شماره بازیابی نسخه: ۳/۲۷۳ مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشکده الهیات تهران).

هـ خوشنویسان قم در عهد صفویان (۹۰۷-۱۱۳۵ هـ.ق.)

ولی حسینی (تاریخ دقیق تولد و وفات ۹۲۷ هـ.ق.)، از سادات جلیل‌القدر شهر قم و از خوشنویسان صاحب‌نام و مورد احترام در منطقه عراق در اوایل دوره صفوی به شمار می‌رود. تبحر و دقت او در نگارش خط ثلث به حدی بود که آثارش از پاکیزگی و استحکام والایی برخوردار است. شواهدی از هنر خوشنویسی ایشان در آثار او مشهود است؛ اولی کتیبه برجسته مدخل حرم حضرت معصومه (س) در قم به خط ثلث یک دانگ و با کیفیت عالی نگارش یافته و دارای رقم "... شاه اسمعیل الصفوی... سنه خمس و عشرين و تسعمائه (۹۲۰) کتبه ولی الحسینی" و دیگری کتیبه سردر ورودی صحن قدیم (احتمالاً صحن عتیق) به نام شاه اسماعیل اول به خط ثلث چهاردانگ عالی کتابت شده و رقم "... به تاریخ خمس و عشرين و تسعمائه (۹۲۵) کتبه ولی الحسینی" بر آن نقش بسته است (بیانی، ۱۳۵۸: ۲۱۵). از جمله آثار به‌جای‌مانده از وی می‌توان از این نسخ نام برد: لباب الاحادیث قطب شاهی به زبان فارسی (شماره بازیابی نسخه: ۱۸۱۸ مرکز نگهدارنده: کتابخانه آستان قدس رضوی).

از هم‌عصران وی می‌توان ابوالفتح بن محمود بن علی قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) نام برد که از خوشنویسان زمان شاه اسماعیل اول بوده است و از جمله آثار به‌جای‌مانده از وی می‌توان از نسخه شرح العزی فی التصریف به تاریخ جمادی الثانی ۹۲۶ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۳۸۵۹ مرکز نگهدارنده: کتابخانه آستان قدس رضوی) نام برد. پس از شاه اسماعیل صفوی کاتبان قمی بسیاری در عهد شاه طهماسب اول در کتابت نسخ خطی مشغول بوده‌اند که نام چند تن که آثار آنان خوشبختانه تا به امروز باقی است به قرار زیر است:

از جمله آنها شمس قمی خواجهگی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) بوده است که از وی نسخه الحاوی نجم‌الدین به تاریخ ۹۴۰ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۴۵۴۵ مرکز نگهدارنده: کتابخانه ملک) برجای مانده است.

همچنین از دیگر خوشنویسان قمی در ابتدای دوره صفوی می‌توان مولانا حیدر قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) را نام برد که از شاگردان برجسته حافظ قنبر شرفی محسوب می‌گشت. وی در نگارش خطوط سته و خط کوفی نیز از مهارت قابل توجهی برخوردار بوده است. علاوه بر این، ایشان شخصیتی ادیب و دانشور داشت و فرزندان بزرگان نزد او به فراگیری علوم و فنون می‌پرداختند. شهرت و اعتبار مولانا حیدر قمی به حدی بود که هر دانش‌آموزی که محضر او را درک می‌نمود، به مراتب عالی علمی و فرهنگی دست می‌یافت. آثار خوشنویسی وی زینت‌بخش کتب موجود در داخل و خارج حرم حضرت معصومه (س) است. همچنین، نمونه‌هایی از خط ثلث و کوفی او در صفة عمارت زاویه حسینییه نیز به

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

چشم می خورد. لازم به ذکر است که استادش، مولانا حافظ، علاوه بر تسلط کامل بر قرآن مجید، از صدایی خوش و رسا نیز بهره‌مند بوده است (اصفهانی، ۱۳۶۹: ۲۲۱).

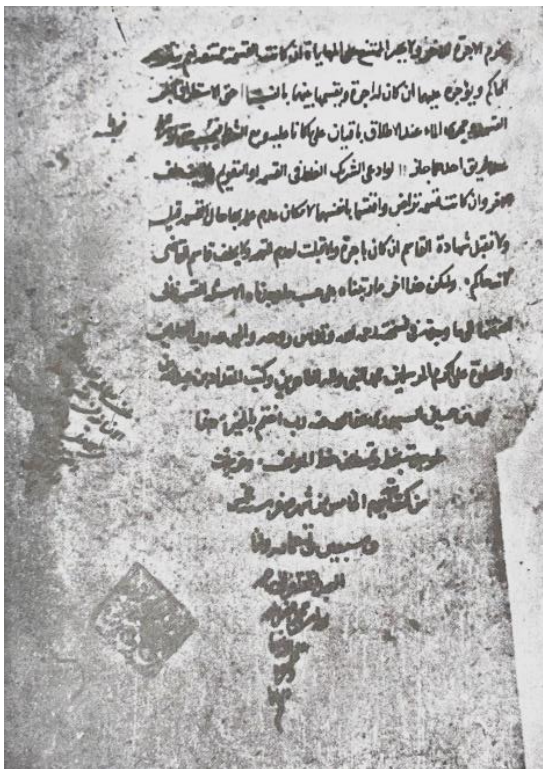
از هم‌عصران مولانا حیدر قمی شرف‌الدین حسین قمی (۹۱۳-۹۹۰ هـ.ق).

او که با لقب "میر منشی" از سوی شاه طهماسب اول مفتخر گردید، از شاگردان برجسته مولانا حیدر قمی به شمار می‌رود. وی در خطوط نسخ و ثلث به مرتبه‌ای والا از استادی دست یافت. در اواخر عمر، با توجه به گرایش به فن انشاء، به خط تعلیق روی آورد و در این شیوه، از خط مولانا درویش (رحمه الله علیه) پیروی نمود. همچنین، در خط شکسته نستعلیق نیز به چنان مهارتی رسید که آثار نگارش او مورد توجه و تحسین صاحب‌قلمان قرار گرفته و به صورت قطعات هنری ارزشمند تلقی می‌شد.

میر منشی حسینی قمی علاوه بر خوشنویسی، صاحب فضل و دانش نیز بود و در انشاء متون به زبان‌های ترکی، فارسی و عربی از توانایی قابل توجهی برخوردار بود. او در بسیاری از صنایع و هنرهای دیگر نظیر نقاد، زرگری، نقاشی و خام‌پزی نیز بی‌نظیر بود. در طول زندگی، اغلب به مناصب ارجمند و مهم منصوب می‌گردید. وفات ایشان در سال ۹۹۰ هـ.ق. در شاهزاده عبدالعظیم شهر ری اتفاق افتاد و پیکرشان در همان آستانه متبرکه، درون محوطه، به خاک سپرده شد (اصفهانی، ۱۳۶۹: ۲۲۳) و (خلاصه التواریخ، ج ۲، ص ۷۳۴).

حاجی نورالدین علی بن حیدر علی قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که نسخه مختلف الشیعه فی احکام الشریعه در ۱۶ رمضان ۹۷۵ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۲۶۰۹ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مرعشی) نام برد.

فضل الله بن محمد (قمی) (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) - که هم‌نام دیگر خوشنویس قمی عهد تیموریان یعنی فضل الله بن محمد بن علی قمی است که در ۸۱۴ هـ.ق. کتابت می نمود - از جمله آثار به‌جای‌مانده از وی می‌توان از نسخه نضد القواعد الفقهیه علی مذهب الامامیه در پنجم صفر ۹۷۵ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۲۵۰۸ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مرعشی) نام برد (تصویر ۴).

تصویر ۴: برگ پایانی نضد القواعد - به کتابت فضل الله بن محمد (قمی) - نسخه ۲۵۰۸ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی قم

دومین همایش ملی خوشنویسی دوسالانه

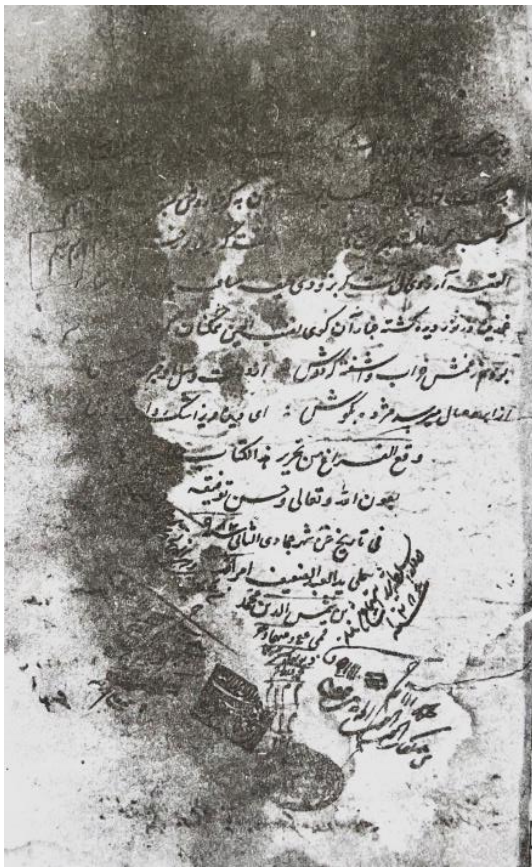
با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

کتاب الله بن اهل الله بن نعمت الله قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که از جمله آثار به جای مانده از وی می توان از نسخه استبصار فیما اختلف من الاخبار شیخ طوسی در تاریخ ۹۷۷ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۹۱۰۵ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مرعشی) نام برد.

و نیز عطا علی بن غلام علی قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که نسخه شرح فرائض المختصر به تاریخ یکشنبه ۱۰ ربیع الثانی ۹۸۱ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۳۸ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مدرسه آیت الله بروجردی) از وی بر جا مانده است.

همچنین امرالله بن شمس الدین محمد قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که نسخه شرفنامه در تاریخ جمادی الثانی ۹۸۳ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۸۷۸۳ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مرعشی) از وی باقی است (تصویر ۵).

تصویر ۵: برگ پایانی شرفنامه - به کتابت امرالله بن شمس الدین محمد قمی - نسخه ۸۷۸۳ - فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی قم

عبدالامام بن حاجی محمد قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) - خوشنویس زمان شاه طهماسب اول - که نسخه تهذیب الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام در نیمه روز چهارشنبه ۱۸ رمضان ۹۸۰ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۸۹۶۰ مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشگاه تهران) از وی به یادگار باقی است.

نسخه الدرر الواقیه من الاخطار فیما يعمل مثله فی ایام کل شهر علی التکرار به تاریخ ۹۸۲ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۱۹۶۰۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه آستان قدس رضوی) به کتابت نورالدین علی قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص). و نیز نسخه شرفنامه در تاریخ جمادی الثانی ۹۸۳ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۸۷۸۳ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مرعشی) به کتابت امرالله بن شمس الدین محمد قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص).

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

اطلاعاتی از خوشنویسان قمی در دوره شاه اسماعیل دوم در دست نیست اما می‌دانیم در در زمان شاه محمد خدابنده فرج الله بن بوداق فراهانی قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) به کتابت مشغول بوده که از جمله آثار به‌جای مانده از وی می‌توان از نسخه موهاب علیه به تاریخ ۹۸۸ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۳۵۷۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی) نام برد.

پس از وی در دوره شاه عباس اول، هدایت‌الله قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) از خوشنویسان پرکاری است که آثار ادبی بسیاری با کتابت وی به یادگار باقی است:

- نسخه دیوان ازرقی هروی به تاریخ ربیع‌الثانی ۹۹۶ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۳/۴۸۴۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی)
- نسخه دیوان ظهیر فاریابی به تاریخ ربیع‌الثانی ۹۹۶ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۶/۴۸۴۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی)
- نسخه دیوان ابوالفرج رونی به تاریخ ربیع‌الثانی ۹۹۶ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۱/۴۸۴۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی)
- نسخه دیوان عبدالواسع جبلی به تاریخ ربیع‌الثانی ۹۹۶ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۵/۴۸۴۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی)
- نسخه دیوان سراج‌الدین قمری به تاریخ ربیع‌الثانی ۹۹۶ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۸/۴۸۴۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی)
- نسخه دیوان رشید وطواط به تاریخ ربیع‌الثانی ۹۹۶ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۲/۴۸۴۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی)
- نسخه دیوان امیر معزی به تاریخ ربیع‌الثانی ۹۹۶ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۴/۴۸۴۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی)
- نسخه دیوان اثیرالدین اخسیکتی به تاریخ ربیع‌الثانی ۹۹۶ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۷/۴۸۴۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی)

از دیگر خوشنویسان زمان شاه عباس اول علی بن محمد حسینی قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) است که از جمله آثار به‌جای مانده از وی می‌توان از نسخه حاشیه شرایع الاسلام فی المسایل الحلال و الحرام در پنجشنبه ۶ شوال ۹۹۹ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۳۰۹ مرکز نگهدارنده: کتابخانه عبدالعظیم) نام برد.

از شاخص‌ترین نویسندگان و کاتبان قمی در دوره شاه عباس اول قاضی احمد قمی (۹۵۳-۱۰۱۵ هـ.ق.) است که برآمده از خاندانی بود که در عرصه دبیری و منشأگری صاحب اعتبار بودند. وی فرزند شرف‌الدین حسین قمی، منشی سام میرزا در هرات بود و در سال ۹۵۳ هـ.ق. چشم به جهان گشود (منشی قمی، ۱۳۵۲: ۵۶). هم او و هم پدرش، میر منشی قمی، در هنر خوشنویسی از تبحر والایی برخوردار بودند. قاضی احمد علاوه بر تربیت خانوادگی، از محضر اساتیدی چون شاه محمود نیشابوری، میر سید احمد مشهدی و به ویژه مالک دیلمی کسب فیض نمود. مسیر زندگی هنری قاضی احمد با حمایت‌های دربار صفوی و شاهزادگان هنرپرور و خوشنویس این سلسله پیوند خورد. وی مدت مدیدی در مشهد مقدس، نزد سلطان ابراهیم میرزای صفوی به فراگیری فن خط همت گماشت (همان: ۵۸-۵۹، ۹۳).

اثر ارزشمند "گلستان هنر"، تألیف قاضی احمد قمی، که نگارش نخستین آن در دوران شاه عباس اول و حدود سال ۱۰۰۵ هـ.ق. (۱۵۹۶ میلادی) صورت پذیرفت و در سال ۱۰۱۵ هـ.ق. (۱۶۰۶ میلادی) با اعمال حذف و اضافاتی، ویرایش ثانویه‌ای یافت (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۱۵؛ کاوسی، ۱۳۸۵: ۱۳۴)، از منظر محتوایی، به عنوان یکی از معدود منابع مستقل،

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

اطلاعات ارزشمندی را پیرامون شرح احوال خوشنویسان، نگارگران، تذهیب‌کاران و سایر هنرمندان هم‌عصر در دوره صفوی ارائه می‌دهد (نعمتی، ۱۴۰۰: ۷۴). قاضی احمد، با درک دوران حیات اغلب هنرمندان مذکور، با برخی از آنان رابطه شاگردی یا دوستی نزدیک داشته است. از قاضی احمد علاوه بر جایگاه هنری، به عنوان یک مورخ نیز یاد می‌شود و علاوه بر "گلستان هنر"، آثار دیگری نظیر "خلاصه التواریخ"، "مجمع الشعرا"، "جمعاً الخیار" و "منتخب الوزراء" از جمله میراث مکتوب او به شمار می‌روند.

از خوشنویسان هم‌عصر قاضی احمد در زمان شاه عباس اول، سلیم قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) است که نسخه‌ عده‌ الداعی و نجاح به تاریخ ۱۰۰۷ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۱۲۳۷۰ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی) از وی باقی است.

از دیگر خوشنویسان زمان شاه عباس اول می‌توان افراد زیر را نام برد:

محمدابراهیم قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که از جمله آثار به‌جای‌مانده از وی می‌توان از نسخه صحیفه سجاده به تاریخ ۱۰۱۸ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۹۲۱۵ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی) نام برد.

سلطان محمد قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که از جمله آثار به‌جای‌مانده از وی می‌توان از نسخه خلاصه الحساب شیخ بهایی ۱۰۳۲ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۲/۱۹۶۶ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مدرسه فیضیه) نام برد.

عباس قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که نسخه توحید به تاریخ ۱۰۵۵ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۷۶۵ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مسجد اعظم قم) از وی به یادگار باقی است.

پس از این دوره در زمان شاه عباس دوم، محمدامین قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) به کتابت مشغول بوده است که از جمله آثار به‌جای‌مانده از وی نسخه خصال المحموده و المذمومه شیخ صدوق به تاریخ سه‌شنبه ۱۵ ذی‌الحجه ۱۰۵۶ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۱۸ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مدرسه معمارباشی) است.

دیگر خوشنویس قمی در زمان شاه عباس دوم خداداد قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) است که نسخه جامع عباسی شیخ به تاریخ جمادی‌الثانی ۱۰۵۷ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۶۰۹ مرکز نگهدارنده: کتابخانه جامعه استانبول) به کتابت وی بوده است.

همچنین شریف قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) و مشفق قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) از دیگر خوشنویسان قمی در زمان شاه عباس دوم بوده‌اند که نسخه رساله الذهبیه امام رضا(ع) به تاریخ ۱۰۵۹ هـ.ق. شریف قمی (شماره بازبایی نسخه: ۱۶۵۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه آستان قدس رضوی) به کتابت شریف قمی و نسخه مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه به تاریخ رمضان ۱۰۷۳ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۲/۸۷ مرکز نگهدارنده: کتابخانه سریزدی (مسجد حظیره)) به کتابت مشفق قمی از آنان باقی است.

صادق قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) از آخرین خوشنویسان زمان شاه عباس دوم و اوایل زمان سلطنت شاه سلیمان بوده است. از جمله آثار به‌جای‌مانده از وی می‌توان از نسخه کاشف الغمه فی تاریخ الائم به تاریخ ۱۰۷۵ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۲/۲۰۰۰ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی) و نسخه حکمه العارفین فی دفع شبهه المخالفین به تاریخ ۱۰۷۹ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۱/۲۰۰۰ مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورای اسلامی) نام برد.

از دیگر خوشنویسان زمان شاه سلیمان می‌توان اشخاص زیر را نام برد:

قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) از جمله آثار به‌جای‌مانده از وی می‌توان از نسخ اخلاق محسنی در ۱۴ ربیع‌الاول ۱۰۸۴ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۸۷۸۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه ملی ایران) و مسالک الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام در چهارشنبه ۲۸ ذی‌الحجه ۱۰۸۷ هـ.ق. (شماره بازبایی نسخه: ۸۱۶۱ مرکز نگهدارنده: کتابخانه ملی ایران) نام برد.

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

محمد قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که از آثار به جای مانده از وی می توان از نسخه تفصیل وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه به تاریخ ۴ صفر ۱۰۸۸ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۶۸ مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشکده الهیات تهران) نام برد.

و باقر قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که نسخه تذکره الفقهاء فی تلخیص فتاوی العلماء به تاریخ ۱۰۹۴ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۲۴۵۸ مرکز نگهدارنده: کتابخانه سپهسالار) از وی باقی است.

همچنین ملک علی قمی (تاریخ دقیق تولد و وفات نامشخص) که از جمله آثار به جای مانده از وی می توان از نسخه جوامع الجامع طبرسی برای ۲۱ ربیع الاول ۱۰۹۶ هـ.ق. (شماره بازیابی نسخه: ۱۳۰ مرکز نگهدارنده: کتابخانه امام جمعه زنجان) نام برد.

اما یکی از پرکارترین و شاخص ترین خوشنویسان قمی در دوره صفوی، محمدابراهیم بن محمد نصیر قمی (تاریخ دقیق تولد نامشخص و وفات ۱۱۱۹ هـ.ق.) است. محمدابراهیم قمی از خوشنویسان و نسخ نویسان صاحب نام اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هـ.ق. بوده است. او استاد میرزا احمد نیریزی (۱۰۸۷ - ۱۱۵۵ هـ.ق.) بوده و از مشاهیر خوشنویسی در دوره سلطنت شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی به شمار می رود. وی علاوه بر خطوط اصول، تعلیق، نستعلیق و شکسته را نیز عالی می نوشته است. اما شهرت وی در خط نسخ است (فضائلی، ۱۳۶۲، ۳۵۲) محمدابراهیم قمی بر اساس رقم آثار باقی مانده از او تا اوایل سده دوازدهم هـ.ق. حیات داشته است. او مذهب و مجلد هم بوده است و در سال ۱۰۹۲ هـ.ق. کاتب سلطنتی شده است (بیانی، ۱۵۴:۱۳۸۲). خط نسخ او علاوه بر لطافت و نزاکت از استحکام خاصی نیز برخوردار است. از جمله شاگردان شاخص وی احمد نیریزی است. از قمی، نسخه های متعددی از کتابت قرآن و همچنین قطعاتی باقی مانده است. نمونه های باقی مانده از آثار او نشان دهنده روند تحولی است که علاوه بر بروز تفاوت در حالات و توانایی خوشنویس آثار این تحول را در دوره حیات هنرمند هم مشخص می سازد روند تحول در آثار ابراهیم قمی از قدیمی ترین آثار او که در ۱۰۷۰ هـ.ق. کتابت شده تا آخرین آثار او دیده می شود (قاضی زاده و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۸). از مقایسه آثار او این طور برمی آید که محمدابراهیم چندان در پی رسیدن به شیوه ای ویژه با مختصات تعریف شده نبوده است؛ مانند تحولی که خوشنویس هم عصر او حافظ عثمان، در قلم نسخ به سبک عثمانی ایجاد کرد (هاشمی نژاد، ۱۳۹۹: ۲۱۰) از دیگر آثار محمدابراهیم قمی کتابت نسخه ای از قرآن کریم به شماره ۱۱۰ به تاریخ ۲۵ ربیع الاول سال ۱۰۷۸ هـ.ق. در آستان مقدس رضوی است (فضائلی، ۱۳۶۲: ۳۵۳) (تصویر ۶).

تصویر ۶: قرآن به خط نسخ محمدابراهیم قمی - به تاریخ ۱۰۷۸ قمری - محل نگهداری آستان قدس رضوی (Url1)

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

از آثار وی می توان موارد زیر را نام برد:

- یک قطعه مذهب از مرقع نسخ کتابت و رقا ع کتابت خفی ممتاز با رقم: «مشقه العبد الاثم محمد ابراهیم فی ۱۰۹۷»
- یک قطعه مذهب (از مرقع نسخ کتابت خفی و رقا ع ممتاز با رقم: (نقل من خط الاستاد جمال الدین یاقوت المستعصمی رحمه الله و انا العبد الاثم محمد ابراهیم القمی ۱۱۰۲)
- صحیفه سجادیه مزین نسخ جلی کتابت خوش ترجمه ها بسرخ ذیل سطور نستعلیق کتابت خفی متوسط حواشی شکسته نستعلیق کتابت خفی خوش آخر رقا ع کتابت جلی با رقم: تمت الصحیفه السجادیه علیه السلام علی ید اقل عباد الله ابراهیم القمی سنه ۱۱۱۳).
- قرآن نیمربعی. چند روغنی عالی عمل علی الشرف سنه ۱۱۶۸. دو صفحه اول متن وحاشیه مذهب عالی. بین السطور تماماً طلا اندازی. نسخ کتابت خفی عالی با رقم: کتبه العبد الاثم محمد ابراهیم» «فی ۱۰۱».
- قرآن جانمازی - چهار صفحه اول و دو صفحه آخر مذهب. دو صفحه افتتاح متن و حاشیه مرصع حواشی تماماً تشعیرسازی، مذهب نسخ کتابت خفی عالی با رقم: «حرره... العبد الاقل المستکین الذلیل محمد ابراهیم قومی» «فی ۱۱۱۵».
- قرآن، روغنی ممتاز، عمل علی اشرف ۱۱۵۷ مزین، مرصع، مذهب، عالی. نسخ کتابت خفی نزدیک بغبار و آخر رقا ع عالی با رقم قد تشرفت... ابراهیم فی اواخر شهر ربیع الآخر من شهر سنه ۱۱۱۸.
- قرآن نیمربعی جلد روغنی عالی روی پوست نازک یک شمسه مذهب عالی و حواشی تماماً تشعیرسازی مذهب عالی دو صفحه اول متن و حاشیه مذهب عالی دو صفحه دوم متن و حاشیه تشعیرسازی مذهب عالی نسخ کتابت خفی عالی به قلم زر بی تحریر با رقم: کتبه العبد المذنب محمد ابراهیم القمی فی سنه احدى عشر بعد الالف من الهجره النبویه المصطفویه.
- دعای جوشن کبیر ربعی جلد میشن مشکی - یک سرلوح مذهب مرصع نسخ کتابت خفی خوش، آخر رقا ع دو دانگ جلی خوش با رقم قد فرغ من ترسیم هذا الدعاء. الشریف العبد الاقل الاذل العاصی محمد ابراهیم القمی بامر السلطان الاعظم الاکرم الشام سلیمان بهادرخان» «فی ۱۰۱۳».
- یک قطعه تشعیرسازی، مذهب ثلث سه دانگ جلی رقا ع دو دانگ جلی عالی با رقم: «مشقه محمد ابراهیم غفرله فی ۱۰۷۰» (یک سطر هم بقلم نستعلیق دارد که الحاقی است).
- صحیفه، روغنی عالی. مذهب مرصع مزین نسخ کتابت و چند کلمه نستعلیق نیم دودانگ خوش با رقم کتبه العبد الفقیر محمد ابراهیم القمی ۱۱۱۲».
- قرآن جلد سوخت بغلی مزین نسخ کتابت خفی خوش و آخر رقا ع عالی با رقم: کتبه العبد محمد ابراهیم القمی سنه تسع و تسعون و الف ۱۰۹۹ فروشی (بیانی، ۱۳۵۸: ۱۲۸ - ۱۱۹).
- قرآن به خط نسخ عالی از وی در کتابخانه ملی ایران محفوظ است که انجامه اش به این قرار است: «هو قد تشرفت بتسطیر سطور هذا الفرقان الحمید... فی شهر محرم الحرام سنه ۱۱۰۲ من الهجره المقدسه و انا العبد الراجی محمد ابراهیم القمی» صفحات افتتاح این اثر، متفاوت از الگوی معمول قرآن های است که سوره توحید و در برابر آن چند آیه از سوره بقره کتابت می شود.
- قرآن مذهب به خط نسخ عالی با جلد روغنی و کاغذ ترمه در ابعاد ۲۰/۵ در ۳۳/۵ سانتیمتر. انجامه به خط رقا ع: «صدق الله العلی العظیم و صدق رسوله النبی الکریم و نحن علی ذلک من الشاهدین و الشاکرین و الحمد لله رب العالمین، کتبه تراب اقدام السالکین محمد ابراهیم القمی فی ست و تسعین بعد الالف [۱۰۹۶] من الهجره المقدسه النبویه و علی هاجرها الف تحیه و الثناء» در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (ش ۱۱۹۳۷).

دومین همایش ملی خوشنویسی دوسالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

- صحیفه سجادیه به خط نسخ عالی در قطع جانمازی با جلد لاکی و انجامه: «... محمدابراهیم القمی ... ۱۰۹۸» عرضه شده برای فروش به کتابخانه ملی ایران.

بررسی یافته‌ها

بر اساس اسناد موجود در فهرست نسخه‌های خطی ایران (فتخا) و سایر اسناد به دست آمده، در بازه زمانی پژوهش فوق و در طول ۶ قرن یعنی از آغاز قرن ۷ هـ.ق. در دوره خوارزمشاهیان تا پایان قرن ۱۲ هـ.ق. مصادف با پایان دوره صفویه، قریب ۵۰ کاتب و خوشنویس با اصالت قمی به دست آمده که در کتابت، مهر و امضای ایشان ثبت شده است که با احتساب سایر کاتبان که تعدادی از آنها بدون مهر و امضای مشخص خصوصا در اوایل دوره اسلامی به کتابت مشغول بوده‌اند و نیز سایر کتب و نسخ خطی که در مجموعه‌های هنری، موزه‌های سراسر جهان و... که در فهرست کتب کتابخانه‌ای نیامده‌اند، این رقم قطعا بیش از این خواهد بود. از مجموع این کاتبان بخش اعظم آنها به دوره صفویه و تیموری اختصاص دارد که این امر با جریان‌های هنری و فرهنگی دوره‌های فوق و رشد و توسعه خط و خوشنویسی در این دوره‌ها هم‌سو و هم‌جهت است (تصویر ۷).

خوارزمشاهیان ۶۲۸ - ۶۹۰	حسین بن علی بن ابی الفضل قمی	
ایلخانان ۷۵۶ - ۶۵۱	محمد بن علی بن حسینی رضوی قمی محمد بن محمد بن مخلص قمی	
تیموریان ۸۷۲ - ۷۷۱	سلطان بن حسن حسینی قمی نجفی احمد بن حاجی بن ایران بن محمد بن ایران قمی علی بن محمد بن بهاء قمی واعظ بهاء‌الدین بن سعید تاج‌الدین حافظ حکایت قمی خطیب نورالدین پسر زین‌الدین حافظ قمی فخرالدین بن عبدالله قمی	
آق‌قویونلوها ۹۲۰ - ۸۷۲	ابن حاجی محمد قمی فخرالدین اسعد قمی محمد قاسم بن عنایت الله قمی	محمود بن جلال قمی مولانا خواجه میرمحمد منشی قمی
صفویان ۱۱۳۵ - ۹۰۷	ولی حسینی ابوالفتح بن محمود بن علی قمی شمس قمی خواجگی مولانا حیدر قمی شرف‌الدین حسین قمی حاجی نورالدین علی بن حیدر علی قمی فضل الله بن محمد (قمی) کتاب الله بن اهل الله بن نعمت الله قمی عطا علی بن غلام علی قمی امراالله بن شمس‌الدین محمد قمی عبدالامام بن حاجی محمد قمی نورالدین علی قمی امراالله بن شمس‌الدین محمد قمی فرج الله بن بوداق فراهانی قمی هدایت الله قمی علی بن محمد حسینی قمی	قاضی احمد قمی سلیم قمی محمدابراهیم قمی سلطان محمد قمی عباس قمی محمدامین قمی خداداد قمی شریف قمی مشفق قمی صادق قمی قمی محمد قمی باقر قمی ملک علی قمی محمد ابراهیم قمی

تصویر ۷: کاتبان و خوشنویسان قمی به تفکیک دوره‌های تاریخی

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

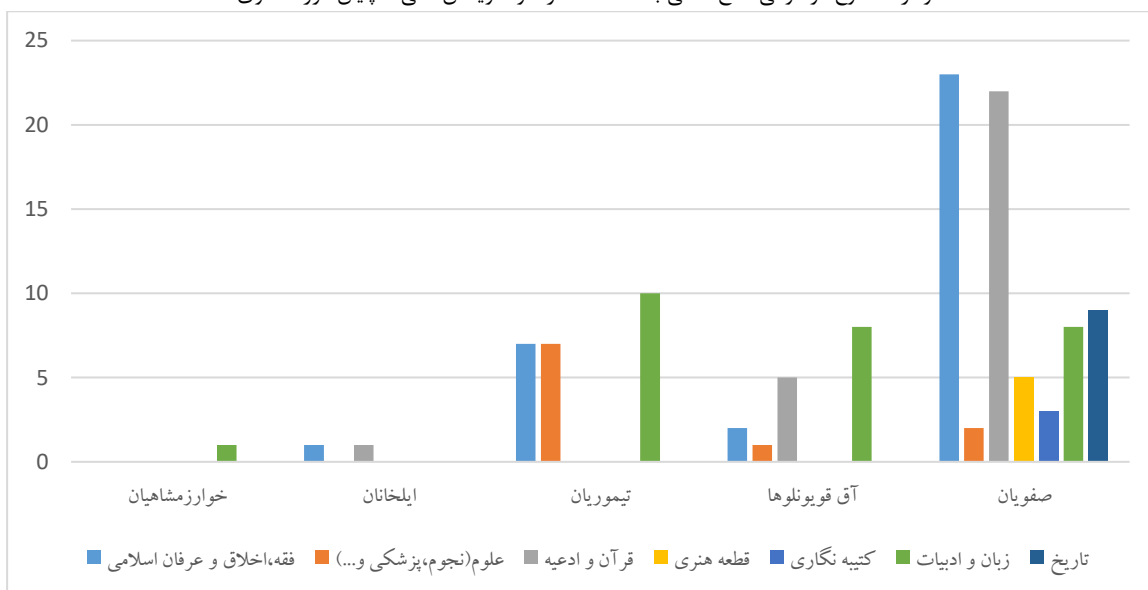
با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

موضوع نسخه‌های ذکر شده در این مقاله بازه متنوعی از کتب قرآنی و حدیث، ادعیه، کتب علمی با موضوعات پزشکی، نجوم و... کتب تاریخی و نیز کتب هنری از جمله دیوان شاعران مختلف و حتی کتب زبان‌شناسی به زبان فارسی و عربی را شامل می‌شده است. در این میان برخی از این کاتبان که تبحری در خوشنویسی و هنر داشته‌اند به نگارش قطعات هنری و حتی قلمدان و... نیز پرداخته‌اند.

از دیگر آثار برخی از این کاتبان، کتیبه‌های زینت‌بخش اماکن مذهبی نظیر حرم حضرت معصومه (س) و دیگر ابنیه مذهبی را می‌توان نام برد که از دوره صفوی رواج یافته است و در دوره قاجار به اوج می‌رسد. در مجموع تنوع موضوعات کتب و آثار فوق را می‌توان در نمودار زیر مشاهده و بررسی نمود (نمودار ۱):

نمودار ۱: تنوع موضوعی نسخ خطی به‌دست‌آمده از خوشنویسان قمی تا پایان دوره صفوی

نتیجه

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که شهر قم، با برخورداری از سابقه‌ای غنی در حوزه دین، علم و فرهنگ، همواره جایگاه مهمی در سیر تحول هنر خوشنویسی ایران داشته است. مرور اسناد و نسخه‌های خطی ثبت‌شده در فهرست فنخا و منابع تاریخی، حاکی از حضور پرتعداد کاتبان و خوشنویسان قمی در دوره‌های تاریخی مختلف به‌ویژه تیموری و صفوی است؛ ادواری که با شکوفایی هنر خوشنویسی در ایران هم‌زمان بوده‌اند. گرچه آثار برخی از این هنرمندان مانند میر منشی قمی و یا محمدابراهیم قمی از نظر مهر و امضا مشخص است، اما تعداد بسیاری از نسخه‌های موجود همچنان فاقد نشانه‌ای روشن از کاتب هستند که این امر ضرورت پژوهش‌های میدانی و نسخه‌شناسی عمیق‌تر را برجسته می‌سازد.

بررسی موضوعات آثار برجای‌مانده نیز نشان‌دهنده طیف متنوعی از متون مذهبی، ادعیه، قرآن، علوم طبیعی و اشعار فارسی و عربی است که نقش چندبعدی خوشنویسی را در تولید و انتقال دانش تأیید می‌کند. افزون بر این، خوشنویسان قمی نه تنها در کتابت آثار مکتوب بلکه در تزیین ابنیه مذهبی نیز سهم داشته‌اند که این امر پیوند تنگاتنگ خوشنویسی با فرهنگ بصری و هویت مذهبی شهر قم را نمایان می‌سازد.

دومین همایش ملی خوشنویسی دو سالانه

با تاکید بر تحولات خوشنویسی قرن ۴ تا ۷ هجری

در مجموع، این مطالعه با فراهم آوردن فهرستی از چهره‌های کمتر شناخته‌شده خوشنویسی در قم، زمینه‌ساز پژوهش‌های آینده در حوزه تاریخ هنر ایران، نسخه‌شناسی و تذکره‌نویسی خواهد بود. ادامه چنین پژوهش‌هایی، به شناخت دقیق‌تر و عمیق‌تری از میراث هنری و فرهنگی شهر قم در بافت تمدن اسلامی منجر خواهد شد.

منابع و مأخذ

- آژند، یعقوب و قنبری، زینب (۱۳۹۶). تذهیب در قرآن‌های محمدابراهیم قمی و احمد نیریزی. فرانما. بهار، ۲. ۲۶-۷.
- اصفهانی، میرزا حبیب (۱۳۶۹). تذکره خط و خطاطان. ترجمه: رحیم چاوش اکبری. تهران: کتابخانه مستوفی.
- ایزدی، حسین و اسماعیل‌زاده، صدرالله (۱۳۹۱). جایگاه وقف در توسعه تشیع در عصر ایلخانان. تاریخ اسلام، ۵۰. بیانی، مهدی (۱۳۵۸). ج ۴. تهران: دانشگاه تهران.
- بیانی، مهدی (۱۳۸۲). احوال و آثار خوشنویسان، ج ۲. تهران: علمی.
- خواندمیر (۱۳۱۷). دستورالوزراء، تصحیح سعید نفیسی، تهران: اقبال.
- شاردن، ژان (۱۳۷۲). سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی. ج ۲. تهران: توس.
- شبانکاره‌ای، محمد بن علی. (۱۳۸۱). مجمع الانساب. تصحیح سید میر هاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- عباسی فردوئی، غلامعلی. (۱۳۸۴). فلسفه بست و بست‌نشینی. قم: زائر.
- فضائلی، حبیب الله (۱۳۶۲). تعلیم خط. تهران: سروش.
- فهرست نسخه‌های خطی ایران (فنا). ج ۴۳ و ۴۵.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم.
- قاضی‌زاده، خشایار و کاردار طهران، دلارام و کریمی، علی (۱۴۰۱). مقایسه ساختاری خط نسخ محمدابراهیم بن محمد نصیر قمی و خط نسخ حافظ عثمان افندی با تمرکز بر شیوه کتابت سوره لیل قرآن کریم. هنر و تمدن شرق، ۱۰ (۳۶)، ۲۴-۱۵.
- قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین الحسین الحسینی (۱۳۸۳). خلاصه التواریخ، تصحیح احسان اشراقی. ج ۱. تهران: دانشگاه تهران.
- کسائی، سید علی (۱۳۸۸). قرآن خطی ۴۷ برگ محمد ابراهیم قمی. آینه میراث. (۴۵). ۲۳۳-۲۵۵.
- کاوسی، ولی الله (۱۳۸۵). نگاهی به نسخه‌ها و طبع‌های رساله‌های گلستان هنر. گلستان هنر. (۵). ۱۳۸-۱۳۱.
- مدد، محمد (۱۳۸۰). اطلس ملی ایران شهر و شهرسازی، جلد ۱۵، تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
- منشی قمی، قاضی احمد (۱۳۵۲). گلستان هنر. تصحیح احمد سهیلی خوانساری. چاپ اول. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- نعمتی، محمدعلی و شهاب شهیدانی (۱۴۰۰). «تحلیل روایت‌های هنر خوشنویسی در تاریخ‌نگاری گلستان هنر و مناقب هنروران». ص ۷۴.
- ویلبر، دونالد ن. (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان. ترجمه عبدالله فریار. چاپ دوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- هاشمی‌نژاد، علیرضا (۱۳۹۹). فراز و فرود نسخه‌نویسی در ایران. تهران: مرکز طبع و نشر قرآن کریم.
- Olearius, A. (1647). Offt beehrte Beschreibung der Newen Orientalischen Reyse, Glocken, Schließwig., Schließwig: Holwein.
- Url1: Encyclopedia of Islamic calligraphers.
<https://khattat.org/properties/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF%D8%A7%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D9%87%DB%8C%D9%85-%D8%A8%D9%86-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF%D9%86%D8%B5%DB%8C%D8%B1-%D9%82%D9%85%DB%8C/>

Biographical Accounts of Qomi Scribes and Calligraphers up to the End of the Safavid Era

Fatemeh H. Jamal

MA in Iranian Architectural Studies

Fatemeh_hjamal@yahoo.com

Susan Bayat (Corresponding Author)

Faculty member of SHDU University

Bayat@shdu.ac.ir

Abstract

The art of calligraphy, as one of the most sublime manifestations of Islamic and Iranian culture, has held a distinguished position in the scientific, cultural, and artistic life of Iran since the dawn of Islamic civilization. Among these centers, the city of Qom, as a significant scientific and religious hub of Shia Islam, has consistently played an active role in the propagation of the art of writing and calligraphy since the early Islamic periods. This research aims to investigate the biographical accounts (Tazkareh) of scribes and calligraphers originating from Qom up to the end of the Safavid era. By utilizing documents found in the Index of Iranian Manuscripts (FANAKHA) and other historical sources, this study identifies approximately 50 scribes and calligraphers of Qomi origin who were active between the 7th and 12th centuries AH. The research methodology is descriptive-analytical and based on library and documentary studies. The findings indicate that Qom, given its scientific, religious, and cultural foundations, provided a suitable environment for the flourishing of calligraphy, particularly during the Timurid and Safavid periods. The diversity of recorded works – ranging from religious to scientific and literary texts – as well as religious inscriptions, demonstrates the depth and breadth of the activities of Qomi scribes. This research can serve as a foundation for more comprehensive studies regarding Qom's contribution to the history of Iranian calligraphy.

Keywords:

Biographical Accounts (Tazkareh), Calligraphy, Script, Scribes, Qom.

